

Ana Birešev
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

Mogućnost za kritiku dominacije u teoriji Lika Boltanskog

Apstrakt *Autorka ispituje mogućnost približavanja sociologije kritike Lika Boltanskog i burdijeovske kritičke sociologije dominacije tako što analizira tri teme iz opusa francuskog sociologa: mesto ogleda u kritičkom delanju aktera, odnos kritike i institucija, i ulogu kolektiva u prihvatanju i širenju kritike. U svim studijama Boltanskog pitanju osećaja za pravdu i kritičkim kapacitetima, odnosno nepravdi i njenoj kritici, pristupa se uz puno uvažavanje perspektive društvenih aktera. U knjizi O kritici francuski sociolog piše o dominaciji, preciznije o procesu dominacije, ali ne pruža potpuni odgovor na pitanje da li i kako kritički potencijali aktera mogu da se razviju i dosegnu nivo kritike dominacije. Autorka smatra da od odgovora na ovo pitanje zavisi mogućnost povezivanja kritičke i sociologije kritike, pa bi analiza tri navedene teme trebalo da pokaže da li se akteri u teorijskom svetu francuskog sociologa približavaju tom nivou kritike.*

Cljučne reči: *Boltanski, sociologija kritike, kritička sociologija, kritika, ogledi, institucije, kolektiv, dominacija*

51

Još od vremena kada je u Francuskoj objavljena njegova studija o nastajanju kadrova (Boltanski 1987 [1982]), Lik Boltanski (Luc Boltanski) smatran je začetnikom novog pravca francuskog pragmatizma i Burdijeovim najozbiljnijim konkurentom.¹ Činjenica da je pomenuta knjiga duboko obeležena burdijeovskom metodologijom i pogledom na svet,² ostala je u senci naglašavanja razlika i zaoštavanja teza koje su u njoj iznesene. Sve što je Boltanski posle toga napisao bilo je percipirano i prihvatano kao deo temeljno razrađenog projekta koji se suprotstavljao holizmu, determinizmu i epistemološkoj aroganciji programa kritičke sociologije, deleći s njim još samo prostor na levom delu intelektualnog spektra. U tom ratu škola, neodlučnost Boltanskog i povremeno burdijeovsko recidiviranje ostali su neprimećeni, pa je i knjiga *De la critique / O kritici* (Boltanski 2009), u kojoj francuski sociolog pruža ruku kritičkoj sociologiji, za mnoge došla kao iznenađenje.

1 Tekst je nastao tokom rada u okviru projekta „Etika i politika životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promena prirodnog okruženja“ (evidencioni broj 43007), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

2 Boltanski izučava kadrove tako što prati tragove nastajanja te grupe u institucionalnoj i simboličkoj sferi, sledeći pritom jednu od najvažnijih pretpostavki burdijeovske sociologije – onu kojom se insistira na dijalektičkom odnosu objektivnih i subjektivnih struktura. Osim toga, u analizi koristi jedan od Burdijeovih temeljnih pojmova – habitus.

Boltanski je antiburdijeovsku reputaciju gradio direktno se obračunavajući s principima na kojima je podignuta Burdijeova sociološka građevina i istovremeno se okrećući temama koje su u njoj bile zanemarene ili otvoreno potcenjivane. Tako su se u fokusu njegovih istraživanja našli kritički kapaciteti pojedinaca, osećaj za pravdu, poreci veličine, situacije, a sa slike su nestale društvene nejednakosti, strukture, klase, dominacija, društveni kontekst. Boltanski je uporedo radio na izradi dva teorijska modela: modelu pravde ili ekonomija veličine i modelu režima delanja (Boltanski and Thévenot 2006 [1991]; Boltanski 1990). Model ekonomija veličine predstavljao je najveće udaljavanje od kritičke sociologije. U njemu se sve vrti oko konfliktnih situacija, rasprava koje one pokreću, kapaciteta za kritiku koji u njima dolazi do punog izražaja i normativnih obrazaca kojima se pojedinci u njima služe. Kritika se, dakle, isključivo odnosi na „pravedni ili nepravedni karakter *situacije*“ (Boltanski 1990: 78 – istakla A. B.), a i veličina koja je glavni ulog rasprave „nije povezana s grupama ili pojedincima koji pripadaju grupi, već sa *situacijama* u kojoj se nalaze pojedinci (1990: 81). Mogućnost da se u datim situacijama, razmenom argumenata, postigne sporazum, bila je dovoljna da Boltanski zaključi da se takve, ne baš retke, životne situacije odupiru tome da „budu osporene kao prosti odnosi sile maskirani u odnose pravde“ (1990: 70). Model režima delanja predviđao je i druge scenarije osim sporazumnog rešavanja situacije pošto je uz režim pravde/opravdavanja, obuhvatao i režim ispravnosti i režim *agapè*, kod kojih je regulacija odnosa podrazumevala oslanjanje na neke prećutne principe, kao i režim nasilja, ali nijedan od njih nije bio koncipiran tako da omogući problematizaciju odnosa moći u društvu.

U knjizi *O kritici* centralna tema je emancipacija, što je Boltanskog prinudilo da se pozabavi pitanjima koja je dugo izbegavao, te da sebi i drugima konačno razjasni svoje stanovište u vezi s rešenjima koja je za njih ponudila kritička sociologija. On deli modernističku veru i entuzijazam u pogledu angažovanja i mogućnosti društvene promene, u tolikoj meri da čak i neizvesnost i nesigurnost kod njega postaju oruđe slabih na putu emancipacije. Ali sumnje se množe onog trenutka kada počne da razmišlja o subjektima i oblicima političkog organizovanja. Boltanski je razapet između tradicionalnog shvatanja političkog delanja za koje su važni masovnost, broj, kolektiviteti, jasno definisani neprijatelj – otud vraćanje na klase, i onog koje kao poželjno i primereno savremenom trenutku vidi delanje malog formata, lokalizovano i ne uvek politički relevantno; obeshrabruje ga neuhvatljivost društvene stvarnosti i dominacija koja se u njoj ugnezдила, a nadu mu uliva normativno izgrađeno i fokusirano delanje u manjim

kontekstima; na jednoj strani je kritički potencijal, na drugoj osujećenost. Boltanski je stalno na klackalici. Čas traži formulu usklađivanja sociologije kritike i kritičke sociologije, nastojeći da ih tretira kao potpuno ravnopravne, čas jednu, uglavnom poslednju, podređuje drugoj.

O kritici je knjiga napisana s namerom da se pronađu dodirne tačke dva suprotstavljena pristupa, ali je „stari“ Boltanski u njoj i te kako prisutan. To je onaj Boltanski koji je smatrao da bi se sociologija nejednakosti, što je u ovom slučaju sinonim za kritičku sociologiju, mogla podvesti pod sociologiju pravde, odnosno sociologiju kritike kao jednu od njenih verzija, i da bi o društvenoj promeni trebalo razmišljati s pozicije legitimnog poretka veličine³, koji bi bio u osnovi distribucije materijalnih i simboličkih sredstava (1990: 51). To je, međutim, i „novi“ Boltanski, svestan činjenice da su ovi pristupi, uzeti svaki za sebe, nedostatni da bi se istražilo i unapredilo angažovanje pojedinca u svetu kompleksne dominacije – apstraktni i opšti programi mogu da pruže uvid u osnovne zakone reprodukcije društvenog poretka i skiciraju moguće puteve udruživanja kako bi se izbegla rastuća fragmentacija društva, dok je pragmatizam tu da izbliza prikaže sve raznovrsnije i složenije kritike i potrebe aktera (2009: 82). Boltanski se svojski potrudio da sebe i nas ubedi da sociologija emancipacije danas može biti uspešna samo ukoliko kombinuje dva pristupa, ali izgleda da vaganje njihovih prednosti i mana nije ostavilo prostora da se detaljnije istraže njihova moguća ukrštanja. Koliko je teorijski svet francuskog sociologa zaista otvoren za ideje koje dolaze iz kritičke sociologije? I koja bi to mesta u njegovom radu bila pogodna za postavljanje spojnice? U traženju odgovora na ova pitanja usredsredićemo se na tri teme za koje smatramo da zaslužuju najviše pažnje. Prvo ćemo videti kakvu ulogu u sociologiji kritike Boltanskog imaju ogleđi, potom ćemo razmotriti njegovo shvatanje odnosa kritike i institucija, a na kraju ćemo se upoznati s njegovim stavom o tome šta za pojedinačnu kritiku znači kolektiv. I dok je drugom temom Boltanski temeljno počeo da se bavi tek u pomenutoj knjizi *O kritici*, preostale dve su razasute kroz sva njegova dela, pa su zgodne za proveru tvrdnje iznete na početku da u pojedinim stvarima, naročito onima koje su se ticale kritike koja ima šire društvene razmere, nije uspeo mnogo da odmakne od Burdijea; pitanje je samo koliko mu je bio blizu.

3 Poredak veličine podrazumeva uspostavljanje hijerarhije bića i stvari na osnovu toga u kolikoj meri oni uspevaju da svojim postojanjem i delovanjem odražavaju određene vrednosti, čime se ustanovljava relativna vrednost, tj. veličina (*la grandeur*) tih bića i stvari. U teoriji Lika Boltanskog vrednosti igraju odlučujuću ulogu u uređivanju odnosa u društvu, odnosno razrešavanja nekih spornih situacija, pa se nepravda sagledava iz perspektive neodgovarajuće preraspodele veličina, a kritika kao zahtev za njeno razmatranje i promenu.

Ogledi i doseguća kritike

U teoriji Lika Boltanskog ogled⁴ je najvažniji i najjasniji vid ispoljavanja nezadovoljstva – on izražava odlučnost da se preduzmu konkretni koraci za razrešavanje situacije koja ga je proizvela i da se prihvate sve posledice koje iz toga slede, bile one povoljne ili nepovoljne po onog na čiji zahtev je ogled pokrenut. Prvobitno se ogled vezivao isključivo za model ekonomija veličine u okviru kojeg su njegove dimenzije i sadržaj bili određeni polisima (Birešev 2009), dok s knjigom *O kritici* on počinje da funkcioniše na nivou čitavog društva. Ovo prebacivanje na veći plan suštinski se odrazilo na shvatanje kritike – najpre je ogled služio da se stvarnost (u nekom od svetova), odnosno situacija koja je dovela do rasprave, uporedi s idealom koji je opisan principima polisa, a potom se, kod najradikalnije verzije kritike, stvarnost (objektivirani konstrukt sveta i njegove zvanične interpretacije, ojačane delovanjem institucija i pravnom regulativom) suočavala sa svetom (iskustvima i doživljajima društvenih aktera).⁵ Pogledajmo izbliza kako Boltanski razrađuje ideju ogleda.

54

Ogled se prvobitno odnosio na svaku vrstu korišćenja normativnih principa na kojima je izgrađen neki od polisa prilikom kvalifikovanja ljudi, objekata i praksi. U osnovi takvog shvatanja su sledeće pretpostavke: svi pojedinci koji potpadaju pod određeni polis raspolažu jednakim sposobnostima da pristupe svim stanjima, tj. pozicijama u poretku veličine; kriterijumi koji se koriste prilikom određivanja nečije veličine nemaju veze s intrinzičnim svojstvima osobe; bilo čija kvalifikacija ne smatra se trajnom karakteristikom i uvek može biti dovedena u pitanje – nad procenom

4 Pojam *ogleda* (*l'épreuve*) Boltanski uglavnom upotrebljava u njegovom širem značenju dovođenja u pitanje, preispitivanja s obzirom na određeni obrazac, normativni model. Uže značenje odnosi se na ogled koji je standardizovan i odvija se po odgovarajućoj proceduri, u nekom formalnom kontekstu, kada ga francuski sociolog ponekad zamenjuje pojmom *testa* (*le test*). U engleskim izdanjima radova Boltanskog ne pravi se razlika između dva značenja, pa su i ogled i test prevedeni terminom *test*. To je razlog zašto se u nekim navodima, koji se oslanjaju na engleske verzije teksta, koristi pojam *test*.

5 U ranijim radovima, pojmom sveta Boltanski i Teveno (Boltanski and Thévenot 2006 [1991], 1999) nastoje da ukažu na postojanje više principa pravde i logika opravdavanja u društvu. Oni su teorijski uobličeni u različitim političkim filozofijama (tzv. polisi), a oživotvoreni kroz svakodnevno delovanje aktera, kojima služe kao normativni orijentiri, postaju temelj za nastanak odgovarajućih svetova – sveta nadahnuća, sveta domaćinstva, sveta renomea, sveta građanstva, sveta tržišta i sveta industrije. Boltanski kasnije prati miriranje sedmog polisa – polisa po projektima (Boltanski et Chiapello 1999), ali funkcionisanje sveta po njegovim principima tek treba da bude istraženo. U knjizi *O kritici* pojam sveta je oslobođen značenja koje je imao u moralnoj sociologiji Boltanskog i služi da ukaže na tokove života koji nisu zahvaćeni simboličkim radom institucija. Reč je više o pretpostavci, izvedenoj na osnovu načina na koji je pojam sveta upotrebljen u analizi, budući da sâm Boltanski ne daje objašnjenje pojma.

veličina „lebdi stalna neizvesnost, čineći od te procene predmet spora kad god dođe do rasprave u okviru polisa“ (Boltanski 2006 [1991]: 130).⁶ Prema mišljenju francuskog sociologa, postojanje polisa potvrđuje se upravo time što obezbeđuje sprovođenje oglada veličine pomoću kojeg se obavlja (privremeno) utvrđivanje stanja bića. Važan element oglada jeste dokaz vrednosti, koji treba da bude zasnovan na određenim objektima („kvalifikovanim stvarima“ koje moraju da ispunjavaju uslov relevantnosti u datom polisu i da budu u saglasnosti s njegovim temeljnim principima), koji služe kao instrumenti procene vrednosti. Dokazivanje, tako, predstavlja proces ispitivanja usklađenosti bića (u konkretnoj situaciji) i stvari (koje su izvedene iz metafizike polisa). Usklađenost ne može da se procenjuje samo na osnovu kvaliteta argumentacije („test vrednosti ne može se svesti na teorijsku raspravu“), smatra Boltanski, već mora da bude i objektivno utemeljena, u stvarima. Ne samo da uključivanje objekata omogućuje ljudima da se izdignu iznad prilika – oni „objektivizuju sebe posredstvom stvari“ – već se na taj način potvrđuje i uopštava vrednost samih tih stvari, koje onda kao takve „služe ljudima da uporede osobenu situaciju u kojoj su se našli, s drugim situacijama“ (2006 [1991]: 131). Zbog te faktualne strane ustanovljavanja veličine, ogled je logičan način razrešavanja sporova koji nastaju zbog upitne distribucije veličina. Prema Boltanskom ključni trenutak za kritiku jeste onaj kada nesklad postojeće raspodele veličina, s jedne strane, i stvari i principa, s druge, stvarnosti i ideala, biva ispoljen i iskazan rečnikom „nedostatka“, nakon čega nastupa obznanjivanje nepravde. „Taj manjak podstiče neslaganje koje može dobiti oblik otkaza ili odbacivanja u industrijskom svetu, svađe u svetu domaćinstva, ili društvenog konflikta u svetu građanstva“ (2006 [1991]: 134). U ovom slučaju Boltanski govori samo o *pojedincima* koji više nisu u stanju da odgovore na zahteve pozicije koju imaju u poretku veličine u određenom svetu. Oni više „ne ispunjavaju očekivanja“, ne mogu da „iznesu žrtvu“ koju podrazumeva njihovo stanje veličine – kao primer navodi se slučaj majke koja najednom ne može da udovolji zahtevima dece. Na drugoj strani, naravno, nalaze se oni koji u ogledu potvrđuju svoju vrednost, za šta bivaju nagrađeni u novoj preraspodeli veličina. Kao dokazano „veliki“, oni otelovljuju principe polisa, a „njihova sreća konvergira

6 Polisi nameću različita pravila, ali sami podležu jednom pravilu – dužni su da obezbede poštovanje tzv. *principa zajedničke ljudskosti* (Boltanski and Thévenot 2006 [1991]), koji svima garantuje pravo na pristup veličini. Kasnije ćemo u tekstu videti kako ovaj princip služi da se, preko suočavanja s nekim negativnim aspektima funkcionisanja polisa u praksi – ograničeni pristup svetovima, trajnost dodeljenih veličina, pitanje zašto su uvek isti veliki, i drugih – pokrene preispitivanje sveta koji je uređen po pravilima datog polisa.

s opštim dobrom“, odnosno s nekom od njegovih specifikacija u pojedinim svetovima (2006 [1991]: 137–138).

Proces revalorizacije i izmenu poretka veličine unutar određenog sveta mogu, međutim, podstaći i neki drugi faktori. Reč je o raznim „kontingentnim okolnostima“ koje su proizvedene delovanjem drugih svetova. Oni su izvor „eksterne buke“ koja uvek može pokrenuti preispitivanje veličina unutar datog sveta. Nestabilnost proističe iz činjenice da svaki svet, premda autarhičan, „nosi tragove mogućnosti drugog sveta“, a „buka sveta, iako može privremeno biti prigušena testom, jeste ono što pokreće svet“ (2006 [1991]: 135). U jednom jedinstvenom svetu nema ničeg što bi stvaralo buku, pa je, smatra Boltanski, takav svet vrlo verovatno osuđen na trajnu preraspodelu veličina. Preplitanje uticaja s raznih strana za njega je nesumnjivo pozitivno, ali samo dotle dok ne stvara normativnu zbrku u glavama ljudi – zato se prošireno shvatanje kapaciteta za kritiku odnosi na sposobnost aktera da se prebacuju iz jednog sveta u drugi i da to iskustvo koriste za kritiku poretka veličine u odabranom svetu, a da pritom ne napuštaju legitimne okvire prosuđivanja i argumentacije, te definiciju opšteg dobra, koji su važeći za taj svet. Ne samo da se mešanje različitih svetova i principa pravde može tumačiti kao posledica nesposobnosti nego ono za Boltanskog predstavlja odraz nepravde, i upravo iz tog ugla on posmatra današnje sve raširenije i agresivnije korišćenje tržišne logike (2006 [1991]: 15).⁷ Tako je, iz perspektive teorije režima opravdavanja, poliarhija svetova najbolji izvor kritike i ujedno merilo njene uspešnosti. Francuski sociolog, međutim, ne istrajava na stavu da je unošenje principa jednog sveta u drugi uvek loše i dodatno razrađuje scenarij koji je isprva odbacio kao nepoželjan.

Boltanski razdvaja dva moguća oblika ponašanja pojedinaca koji su prinuđeni da u svakodnevним situacijama izlaze na kraj s pluralitetom svetova. Prvi oblik tiče se oglada i ima dva modaliteta: u jednom slučaju ogleđ, kakav god da je, prihvata se kao jedini put razrešenja spora, a u drugom se pokreće pitanje njegove validnosti. Za francuskog sociologa postoje pojedinci koji odlučuju – jer reč je o činu slobodne volje – o tome da li će „zatvoriti oči“ i usredsrediti se na situaciju i odgovarajući test, ili

7 Lorán Teveno ističe pozitivnu stranu veličine koja se odnosi na to da, kakav god poredak proizvodila, u krajnjoj liniji, ona treba da doprinosi dobru svih. Sve dok je to načelo na snazi, svako opšte dobro koje je određeno unutar nekog polisa potencijalno može biti opšte dobro na nivou čitavog društva. Francuski sociolog smatra da upravo o tome treba voditi računa kada se razmišlja o opštem dobru unutar političke zajednice, a naročito ukoliko se pri tome sve nade polažu u princip tržišne utakmice (Thévenot 2011: 44).

će pak „otvoriti oči“ i distancirati se od situacije, pri čemu im preuzimanje perspektive drugih svetova omogućuje da postojeći ogled sagledaju kao nepravedan (2006 [1991]: 223–233). Ove druge on vidi kao „obazrive“, obuzete traženjem skrivenih motiva i dubljih uzročnika, ali propušta da uoči sličnost između njih i skeptika u redovima kritičke sociologije. Drugi oblik odnosi se na kritiku koja izlazi iz okvira predviđenih moralno-filozofskim načelima sveta. Do nje najčešće dolazi usled kolizije dva sveta, u sporu koji nikako ne uspeva da se okonča sporazumno. Posledica patpozicije jeste kritika koja je znatno radikalnija i kod koje se preispitivanje validnosti ogleada obično završava diskreditovanjem principa na kojima je zasnovan, a zatim i osporavanjem legitimnosti sveta iz kojeg je potekao, da bi se sve završilo stavljanjem tog sveta van snage. Boltanski kao primer navodi sukob kupca i prodavca – kupac tvrdi da ima pravo na slobodan pristup svim dobrima, pa tako i onima koja su se našla na policama prodavnice, dok prodavac nastoji da ih zaštiti imajući na svojoj strani tržišni test. Kasnije će u delu *O kritici* Boltanski stepenovati kritiku upravo na osnovu toga da li se problem posmatra iznutra ili s neke eksterne pozicije.

57

O dominaciji Boltanski govori zaobilazno, kritikujući ravnodušnost onih koji su deo određene situacije ali za koje ogled nema nikakvog smisla – oni ne žele da raspravljaju o tome šta je važno jer više ništa nije važno. To je tek povod da se još jednom ospori pozicija kritičke sociologije, jer upravo na ovakvoj perspektivi aktera ona podiže svoje sociološke konstrukte u kojima odnosi sile onemogućavaju ili obesmišljavaju svaku raspravu o nepravdi, a moć se tretira kao „generalni ekvivalent opštem dobru“ (2006 [1991]: 20). Umesto „žrtve“, koju podrazumeva svako poštovanje principa i održavanje veličine, imamo interes, moć, snagu, silu. Boltanski ocenjuje da je njegov model daleko otvoreniji budući da, iako na liniji „metafizike sporazuma“, predviđa razna odstupanja – da se rasprava završi fizičkim obračunom, da učesnici sporne situacije odustanu od rasprave i slično. Na nešto direktniji način, dominacija se pominje u kontekstu nemogućnosti dogovora između više kultura i vrednosti, što je, prema mišljenju francuskog sociologa, pokazatelj postojanja „sistemske obmane koja bi prikrla dominaciju jedne strane nad drugima“ (2006 [1991]: 40). Ali kritičkoj sociologiji Boltanski se najviše približava onda kada razmišlja o ograničavajućim faktorima koji mogu uticati na tok rasprave, odnosno o njenim graničnicima. Za njega pitanje nad pitanjima nije da li „veliki“ zaslužuju stanje veličine koje im pripada, već da li doprinose opštem dobru ili samo vlastitom blagostanju. Njegova je pretpostavka da to pitanje može proizaći iz sudara svetova koji navodi na razmišljanje o

tome šta je važno, koju definiciju opšteg dobra podržati, koju „stvarnost“ priznati (2006 [1991]: 223–224). Međutim, kako je modelom predviđeno da do rasprava dolazi u konfliktnim situacijama, da je mnogo kontingencije uključeno u njihovo javljanje, da su učesnici često njima zatečeni i nepripremljeni ulaze u njih, teško je zamisliti da bi ovaj nivo kritike ikada mogao biti stvarno dosegnut. Budući da je priznao mogućnost da iz do-dirivanja i ukrštanja svetova proistekne i ozbiljnija kritika od one koja bi samo popravljala postojeće stanje i razmeštala ljude na skali veličine pridržavajući se istih načela, trebalo je skrenuti pažnju na neka ograničenja – opravdavanje, odnosno uspešnost kritike u takvim prilikama, zavisi od toga u kojoj su meri svetovi otvoreni za sve, kao i od toga u kojoj su meri ispunjeni preduslovi „praktične kontrole nad oblicima pravde koji su ustanovljeni u načelu“ (2006 [1991]: 235). Što se tiče prvog, Boltanski navodi primer robova čiji je pristup različitim svetovima bio ekstremno ograničen, ali izgleda da nema šta da kaže o grupama za koje su u današnje vreme mnogi od svetova nedostupni, a još manje o uzrocima njihove prikraćenosti.

U knjizi *O kritici* kritika se takođe najpre artikuliše oko ogleda, ali definicija stvarnosti je postavljena tako da je ogled, uz razne oblike kategorizacije i kvalifikovanja koje sprovode institucije, njen konstitutivni činilac. Ogledi, kao i ostale regulativne prakse, povezani su s elementima jedinstvenog sveta i trebalo bi da se protežu dokle i svet, jer nastaju s ciljem da se „inkorporiraju i stabilizuju delići sveta“, da se „ima pregled nad svetom u celosti“ (Boltanski 2009: 140). Ogled ipak predstavlja oslonac za sve strane u sukobu, podjednako za one koji brane postojeće stanje stvari i za one koji ga kritikuju.

Boltanski razlikuje tri vrste ogleda: ogled istine, ogled stvarnosti i egzistencijalni ogled. S kritikom imaju veze samo ogled stvarnosti i egzistencijalni ogled, dok ogled istine sprovode institucije ili pojedini njihovi specijalizovani organi, i zbog toga je reč o rutinskoj proveru, ili pre potvrdi, njihove uspešnosti u održavanju poretka.

Ogled stvarnosti najčešće ima formu testa kojim se utvrđuje da li poredak funkcioniše onako kako je predviđeno i da li su očuvana temeljna normativna načela. Njegovi učinci su reformske prirode budući da test ne dira u osnove poretka i da se sprovodi pomoću sredstava koja se u datom poretku smatraju legitimnim. Kritika koja pokreće ovakvu vrstu ogleda može da zahteva proveru „veličine“ pojedinaca i njegove sposobnosti da je opravda, da ukaže na neispravnost postupka testiranja i kršenje procedura, ili da upozori na slučajeve u kojima postoji konflikt testova iz različitih svetova.

Egzistencijalni ogledi, za razliku od prethodna dva, zasnivaju se na ličnom iskustvu aktera. Kritika je potaknuta nepravdom koja im je nanesena, zbog čega oni traže nove, drugačije i pravednije ogledne stvarnosti. Ovi ogledi, koji nastaju u srcu sveta, signaliziraju da sa stvarnošću nešto ozbiljno nije u redu, uglavnom da ona ne uspeva da se izbori s kompleksnošću i dinamikom sveta, stalno pokušavajući da ga zauzda neodgovarajućim pravilima i procedurama. Boltanski smatra da je upravo to put kojim se otvara rasprava o radikalnoj izmeni poretka, pogotovo ako se pojedincu u protestu pridruže i drugi članovi društva koji su na sličan način pogođeni nepravdom. On je, međutim, svestan da je slivanje pojedinačnih iskustava u jednu potentnu kritiku malo verovatno bez mešanja onih koji su u stanju da ih sagledaju i povežu iz jedne metakritičke pozicije. Tu su najpre sociolozi koji su sposobni da patnju običnih ljudi učine „vidljivom“ i „razumljivom“, a zatim i umetnici koji posredstvom simboličkih formi iznose prve dokaze u prilog nepravde poretka (dokaz 'po sebi'), da bi ih potom razni pokreti preuzimali i dalje razvijali (dokaz 'za sebe') (2009: 164). Iako uviđa neophodnost pomoći i podrške kvalifikovanih tumača, obučanih denuncijatora, ali i kolektiva, Boltanski još uvek nije spreman da veći kredibilitet dâ njima nego pojedincima koji su žrtve nepravde i koji ustaju protiv nje. Oni, naime, raspolažu – ličnim iskustvom. Upravo im ono omogućuje da dostignu „posebnu lucidnost“ pošto preko njega ostvaruju „pristup svetu počevši od kojeg stvarnost stvarnosti može biti dovedena u pitanje“ (2009: 153 – istakao autor).

59

I dok je lično iskustvo sasvim sigurno važno kako bi se ukazalo na pukotine u stvarnosti, na ne-stvarnost stvarnosti i proizvoljnost, nelegitimnost institucionalizovanih interpretacija sveta, što često promiče ne samo čuvarima poretka već i njegovim osvedočenim protivnicima, jasno je da čim se s njim izađe u javnost, ono gubi na delotvornosti ukoliko se ne prilagodi formama i pravilima komunikacije koje su za taj domen karakteristični. Dakle, u prelasku ka društvenoj kritici lično iskustvo nužno biva ukalupljeno, sabijeno u poznate formate i isporučeno uobičajenim kanalima, pri čemu su grupe i pokreti važan deo tog puta. O potrebi da se javna kritika pridržava određenih standarda normalnosti Boltanski je pisao u jednom od svojih prvih samostalnih radova – tekstu o denuncijaciji, u kojem je analizirao protestna pisma preko kojih su obični ljudi pokušavali da upozore javnost na razne slučajeve nepravde (Boltanski, Darré et Schiltz 1984). Kada se u skorije vreme okrenuo odnosu kritike i institucija naišao je na sličan problem budući da je pritisak na institucije shvatio kao nastojanje da se novim „primerima“ i iskustvima utiče na proširenje postojeće definicije stvarnosti (Boltanski 2009). Reč je o nadogradnji

koja može biti uspešna samo ako je prethodno postignuto usaglašavanje „kordova“, što uglavnom znači da se kritika prilagođava postojećoj definiciji. U oba slučaja francuski sociolog se nalazi na neutralnoj poziciji – takve postupke prihvata kao nužne, u suštini ni dobre ni loše. Moglo bi se reći da Boltanskom ne smetaju kompromisi na koje su akteri spremni zarad što boljeg plasmana njihovog „ličnog iskustva“, i baš zbog toga još više čudi činjenica da nešto slično ne može da oprost nauci koja, prema njegovom mišljenju, izneverava izvorno subjektivno iskustvo kada se koristi postupcima i instrumentima objektiviranja i tako prerađenog ga predstavlja javnosti. Dugogodišnje suprotstavljanje burdijeovskoj sociologiji, pa tako i njenoj sklonosti ka objektiviranju, ostavilo je izgleda velikog traga na rad Boltanskog, ali to ipak ne može da služi kao opravdanje za sve nedoslednosti koje su u njemu prisutne.

60

Institucije, kritika i hermeneutička kontradikcija

O kritici je knjiga u kojoj Boltanski, objedinjujući neke svoje stare ideje i dodajući neke nove, pokušava da postavi temelje za sociologiju emancipacije. Ponovo se govori o oglecima, razmatraju se oblici kolektivnog delanja, što su teme koje su se pojavljivale i ranije u njegovim delima, ali prvi put francuski sociolog istražuje odnos kritike i institucija. Boltanski vidi institucije kao glavne vinovnike nasilja u savremenom svetu. Dakle, to nisu sistem, poredak ili neka struktura čiji su institucije deo, uobičajeni krivci u kritičkoj sociologiji. Institucije postaju izvor nasilja onda kada ne uspevaju da nađu odgovarajući odgovor na dinamiku sveta. Umesto da prate svet, one pokušavaju da ga stave pod kontrolu, propisujući, regulišući, kvalifikujuć, određujući šta jeste, šta vredi. Posledica toga je udaljavanje od stvarnosti, koju institucije svojim delovanjem konstruišu, i sveta, tj. svakodnevnih aktivnosti društvenih aktera koje se odvijaju u tako postavljenim okvirima, ali i mimo njih. Boltanski ovo vidi kao raskorak između semantike (institucionalne i institucionalizovane definicije stvarnosti) i pragmatike (delanja aktera u različitim kontekstima iz čega ishode različite interpretacije stvarnosti), pa je i institucionalno nasilje pre svega semantičke prirode.

Boltanski ukazuje na nasilnu stranu svake institucije, ali ipak nije spreman da govori o dominaciji budući da, iako se stvarnost „smešta u nastavak rituala“ i čak predstavlja „pokušaj da se ritualizacija pogura preko svih granica“ (Boltanski 2009: 140–141), da se ona posadi u svim onim delovima do kojih još nije došla, kroz svakodnevne prakse se odvija neprestano razbijanje zvaničnih definicija i interpretacija u mnoštvo značenja. Ako i

nije uvek posledica svesne kritičke aktivnosti aktera, za njega je to svakako potvrda neuspeha institucija da potpuno uredi, zauzdaju i potčine praksu. Postoji još jedan razlog zbog kojeg francuski sociolog okleva kada je u pitanju pojam dominacije. Istorija institucija je i istorija njihove kritike. One su nastale uz ideju da su podložne kritici, te njihovu izgradnju i rad prate konstantan oprez i razvijanje mehanizama zaštite i kontrole. Sve dok ima kritike, ne može se govoriti o represiji, ili o dominaciji. I dok smatra da takvog kritičkog delovanja nikada ne može biti previše, Boltanski povlači granicu kada je reč o svrsi postojanja institucija – to je nešto što mora ostati van svake sumnje. Kao što smo u prethodnom odeljku na primeru egzistencijalnih oglada mogli da vidimo, stvarnost može biti predmet radikalne kritike, ali institucije nije poželjno dovoditi u pitanje. Nijedna institucija ne sme da bude pošteđena kritike, ali, isto tako, ne treba zahtevati ni njihovo ukidanje, jer jedino one, zahvaljujući svojoj funkciji „kvalifikatora“, pojedincima mogu da osiguraju „minimum semantičke sigurnosti“ (Boltanski 2009: 229), makar i privremeno „stabilizujući značenja“ (Browne 2014: 28) i pružajući im osećaj stabilnosti i izvesnosti u haotičnom svetu. Fenomen istovremenog prihvatanja institucija i opreza koji se ispoljava u odnosu na njih Boltanski opisuje kao hermeneutičku kontradikciju. Ona se javlja usled dvojnog karaktera institucija – one su proizvođači semantičke sigurnosti, ali i simboličkog nasilja (Browne 2014: 28) – a dodatno je pothranjuju slabosti koje se ispoljavaju u njihovom funkcionisanju, od kojih prva proizlazi iz potrebe da se predstavljanje institucije, tog „bića bez tela“, prepusti portparolima, tj. bićima od krvi i mesa, što povećava šanse za proizvoljnost i upliv partikularnih interesa, dok je o drugoj već nešto rečeno, a odnosi se na to što njihova semantička funkcija, koja se sastoji od imenovanja, kvalifikovanja i ozvaničavanja, ne može u potpunosti da pokrije polje iskustva i polje značenja, ili to čini na pogrešan način. Tako razne oblike političkih režima francuski sociolog vidi kao različite načine da se izađe na kraj s problemom hermeneutičke kontradikcije.

Represivne politike, na nivou institucije ili na nivou društva, sprovode se upravo da bi se suzbila ambivalencija, smatra Boltanski. U okolnostima koje takve politike proizvode, često se delovanje kritike sistematski potkopava ili je potpuno osujećeno, što francuski sociolog prepoznaje kao simptom *procesa dominacije*. Najveću opasnost po savremenu kritiku on vidi u preovlađujućem principu vladavine putem promene, koji čini suštinu onoga što se naziva *kompleksnom dominacijom*. Logika stalne promene podrazumeva da današnje upravljačke elite vešto stvaraju uslove u kojima se najbolje snalaze, što utiče na to da se njihovo vođstvo smatra nužnim i

nezamenljivim. Daleko najbolje rezultate, prema mišljenju francuskog sociologa, daje strategija manipulisanja pravnim aktima koja omogućuje razne vrste manevara, od proširivanja ovlašćenja do njihovog fleksibilnijeg tumačenja, ako se za tim ukaže potreba. To što Boltanski otvorenije i oštrije nego inače govori o dominaciji treba pripisati ni manje ni više nego Burdijeovom uticaju. Sve te ideje, čak u razrađenijoj formi, mogu se naći u jednom od ranih tekstova koji su Burdije i Boltanski objavili zajedno, a u kojem su istraživali dominantnu ideologiju i njene tadašnje nosioce (Bourdieu et Boltanski 1976). Moguće je da ga je knjiga *Rendre la réalité inacceptable / Učiniti stvarnost neprihvatljivom* (Boltanski 2008), kojom je obeležio trideset godina od objavljivanja pomenutog teksta, pogurala u pravcu kritike dominacije. Međutim, u njoj, a naročito u godinu dana kasnije izdatoj *O kritici*, pažnja Boltanskog usmerena je više nego ranije na institucije i načine na koje one ostvaruju dominaciju. One su te koje upravljaju promenom, i to na različitim nivoima – neprekidnim menjanjem formata testova koje stavljaju pred pojedince, proizvoljnim menjanjem konstrukcije stvarnosti, ali i pokušajima da se oblikuje sam svet. Ne razoružavaju kritiku samo brojnost i višeslojnost intervencija već, kao što primećuje Boltanski, i sve izraženija tendencija da one budu fragmentarne i strogo tehničke. Novi dominantni u tom smislu zavise od eksperata koji su im potrebni da sva svoja znanja i svoj autoritet polože u mere koje upravljajući preduzimaju, kako bi one bile što komplikovanije za razumevanje i kako bi istovremeno dobile auru legitimnosti. U takvim okolnostima kritika je prinuđena da se artikuliše kao kontraekspertiza, čime se suočava s opasnošću udaljavanja od sveta i običnih ljudi. Savremena kritika je razapeta između više mogućih strategija, neodlučna i često paralizovana dilemama koje se množe, u čemu francuski sociolog vidi samo jednu od mnogih negativnih posledica koje je proizvela kompleksna dominacija.

Akteri Boltanskog, inače osposobljeni za kritiku, ne mogu više da se izbore sa sve složenijim mehanizmima moći. Suočen s takvim stanjem stvari, on i piše knjigu u kojoj se osvrće na domete kritičke sociologije i istovremeno pokušava da postavi temelje svog pragmatiskog programa. Još uvek je rano da se objavi poraz i potonuće svih nada; umesto toga, on pruža ruku starim konkurentima i kao da i ostale poziva na udruživanje snaga.⁸ Ovoga puta, izdvojena pozicija na koju je kritička sociologija sebe postavila više i nije tako loša – s nje je moguće „ponuditi jednu sliku društvenog poretka, a isto tako i principe ekvivalencije koje bi [dominirani]

8 Taj trend prati i Teveno koji u jednom skorašnjem tekstu ukazuje na sličnosti između Burdijeovog, Djuijevog (J. Dewey) i sopstvenog kritičkog pristupa (Thévenot 2011).

mogli da prisvoje kako bi se međusobno približili i uvećali svoju snagu povezujući se u kolektiv“ (Boltanski 2009: 81–82). Za Boltanskog, međutim, nije svejedno o kakvom udruživanju i kakvim kolektivima je reč. I kao što ćemo videti u narednom odeljku, to je tema kod koje su oscilacije u stavovima francuskog sociologa možda i najizraženije.

Širenje kritike i povezivanje: od klase do nečeg neodređenog

Teorijski program Boltanskog danas čine prepoznatljivim dve stvari – prva je postavljanje kritičkih kapaciteta aktera i njihovog normativnog odnošenja prema svetu u analitički fokus, a druga se tiče obnavljanja interesa za pojedinca i osobeno. Sukob Dirkema (É. Durkheim) i Tarda (G. Tarde) snažno je obeležio razvoj sociologije u Francuskoj, pa su generacije sociologa stasavale usvajajući podelu rada koja je tokom tog sukoba ustanovljena, a prema kojoj je sociologiji pripalo da se bavi kolektivnim društvenim fenomenima, dok je individualno prepušteno psihologiji. I zaista, dugo su se svi trudili da se drže svog atara, nikada ne dovodeći u pitanje prećutni sporazum koji je iz čuvenog sukoba proizašao. Rejmon Budon (R. Boudon) jedan je od retkih koji je već šezdesetih godina prošlog veka otvoreno priznavao uticaj koje je Tardovo delo imalo na nastanak metodološkog individualizma, pravca čiji je bio rodonačelnik. Kasnije je Bruno Latour (B. Latour) otkrio da je i on inspiraciju za mnoge svoje ideje pronalazio upravo kod Tarda. Početkom osamdesetih, Boltanski, sputan dirkemovskom zaostavštinom na posredan način – preko burdijeovske verzije holizma i determinizma, odlučuje da je došlo vreme da se sociologija oslobodi rigidne podele na individualno i kolektivno delanje i da izgradi odgovarajuće analitičke instrumente kojima bi zahvatila i ono što je osobeno. Danas Boltanski smatra da ako sociologija kritike može nekako da doprinese saznajnim i emancipatornim programima kritičke sociologije, onda je to upravo posredstvom pristupa kojim se pažnja skreće na raznovrsna očekivanja koja pojedince nagone da svoju kritičku aktivnost ispoljavaju na nejednoobrazan način, angažujući se u različitim, užim ili širim, izdefinisanim ili fluidnim, manje ili više institucionalizovanim kolektivitetima (Boltanski 2009: 82). On je naizgled čvrsto rešen da dva nekada antagonistička pogleda na društvo učini komplementarnim, ali se postavlja pitanje da li je i u kojoj meri Boltanski, ne samo načelno već i u postupku izgradnje svog teorijskog sistema, uopšte uspeo da se udalji od konkurentne škole mišljenja koja je društveno delanje isključivo vezivala za partikularne interese i stabilne, društveno i sociološki prepoznate kolektivitete, pre svih – klasu.

Tekst „La dénonciation“ / „Denuncijacija“, koji je Boltanski najpre objavio u časopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* (Boltanski, Darré et Schiltz 1984), a zatim kao završno poglavlje, pod naslovom „La dénonciation public“ / „Javna denuncijacija“, u knjizi *L'Amour et la justice comme compétences / Ljubav i pravda kao kompetencije* (Boltanski 1990), predstavlja prvi pokušaj francuskog sociologa da teorijski zasnuje i primeni pristup kojim bi, baveći se tzv. aferama, jednako obuhvatio, i na ravnopravan način tretirao, negodovanja, optužbe i argumente s izraženom ličnom notom i ona koja su pisana u ime grupe ili su na neki drugi način obojena kolektivnim. U tu svrhu on analizira denuncijacije sadržane u protestnim pismima koja su tokom 1979, 1980. i 1981. pristigla na adresu redakcije francuskog *Monda*. Sociologija bi, smatra Boltanski, morala da tretira afere kao „proizvod delanja samih aktera“, bilo da posmatra njihove osobene bilo kolektivne karakteristike. Umesto da u objašnjenju polazi od u sociologiji manje-više prepoznatih kolektiviteta i koristi ih kao zgodne priručne analitičke alatke, opredeljuje se za izučavanje „operacije konstruisanja kolektiva tako što bi se ispitivalo formiranje kolektivnih razloga, tj. dinamika političkog delanja“ (1990: 23). Za Boltanskog nije bilo dileme – u tkivu afera bilo je moguće otkrivati njihov agregativni potencijal, kao i dublje, skrivene razloge koji su doveli do njihovog izbijanja. Premda prvenstveno nastoji da vrati kredibilitet u kritičkoj društvenoj misli bezrazložno zanemarenim istupanjima pojedinaca, pritom predano izučavajući formu, ton i sadržaj protestnih pisama, za Boltanskog je jednako važna činjenica da su afere, čija je svrha da se javnosti skrene pažnja na učinjenu nepravdu, „uvek povezane s premeštanjima između 'pojedinačnog slučaja' i 'opšteg interesa', osobenog i kolektivnog“, te da „na svoj način doprinose izgradnji i razgradnji grupa“ (Boltanski, Darré et Schiltz 1984: 4). On stoga izučava relacije između četiri ključna aktanta⁹ – onoga koji optužuje (denuncijant), onoga u čije ime se denuncijacija preduzima (žrtva), onoga protiv koga je afera usmerena (vinovnik) i onoga kome se denuncijant obraća (sudija), raspoređujući ih u dijagram najpre na osi koja označava tip odnosa i njihovu blizinu u datom slučaju (osa neformalno–formalno, blisko–strano), a potom u zavisnosti od njihove pozicije – da li govore u svoje ili u ime kolektiva, ali i u zavisnosti od resursa kojima se u izlaganju slučaja koriste (osa pojedinačno–kolektivno).

9 Termin je preuzet od Latura (B. Latour). Slično Laturu, Boltanski smatra da bića i stvari ravnopravno definišu situaciju i aktivno učestvuju u razrešavanju spornih momenata. Kategorija *aktant* je opštija i uključuje aktere, ali u svojim ranim radovima Boltanski često koristi termin aktant da bi podsetio na svoj stav u pogledu „stvari“. U kasnijem radu to će biti slabije zastupljeno.

Do kakvih zaključaka Boltanski dolazi kada je reč o strategijama kojima se pojedinci najčešće služe onda kada treba da ukažu na nepravdu koja je učinjena nekom drugom ili njima lično? Denuncijativna pisma su pokazala postojanje četiri tipa odnosa aktanata – samo kod jednog od njih, obeleženog bliskom povezanošću ključnih figura, afera ostaje u okvirima ličnog sukoba, dok kod svih ostalih ona zadobija šire dimenzije. To se postiže tako što se u obrazlaganje slučaja uvode elementi kolektivnog, pa se, ili argumentacija razvija uz oslanjanje na kolektivne resurse, ili se o pojedincima koji su uključeni u sukob govori kao o predstavnicima nekog ustanovljenog kolektiva, uz potenciranje formalnog aspekta njihovog odnosa. Moguća je i kombinacija dve strategije. Poseban slučaj odnosi se na sukob pojedinaca koji se u denuncijaciji prikazuje kao jasno motivisan i podstaknut njihovom pripadnošću nekom kolektivu, njihovim verskim, seksualnim ili političkim opredeljenjem, etnijom, rasom (npr. fizički napad po rasnoj osnovi).

65

U sagledavanju nepravdeili konfliktne situacije koja je njome proizvedena, akteri najčešće pribegavaju postupcima uopštavanja i „desingularizacije“, što je po pravilu praćeno pozivanjem na neki zajednički interes, pri čemu se, kao što primećuje francuski sociolog, svaki aktant uključen u datu situaciju posmatra kao član određene kategorije i kao neko koga je moguće zameniti bilo kojim drugim članom te kategorije, bez posledica po postojeću strukturu odnosa aktera (Boltanski, Darré et Schiltz 1984: 15). Akteri nastoje da uđu u ulogu pripadnika određene grupe i tako uspostave distancu između strana u konfliktu, a u kojoj meri će biti uspešni zavisi od toga da li su instrumenti koje za to koriste standardizovani i objektivirani, što olakšava njihovo približavanje grupi koja raspolaze istim instrumentima (npr. diplomama, zvanjima, istim pravima itd.) ili su više obeleženi ličnom istorijom pojedinih aktanata, pa ne dozvoljavaju njihovo „udaljavanje“. Cilj koje pomenute strategije imaju Boltanski vidi kao dvojak – s jedne strane, reč je o potrebi da se podizanjem slučaja na viši nivo uveća vlastita vrednost, tj. veličina, a s druge, o prilagođavanju opšteprihvaćenim standardima normalnosti, što se postiže upravo poistovećivanjem s nekim kolektivom ili korišćenjem kolektivnih resursa.

Identifikovana su tri oblika denuncijacije: pored denuncijacije koja je fokusirana na izlaganje dokaza koji potvrđuju da je nekom učinjena nepravda, postoji ona koju odlikuje korišćenje kolektivnih resursa kako bi se datom slučaju pridala veća važnost ali čiji autori ipak ne nastupaju kao predstavnici grupe, dok treća vrsta podrazumeva znatno oslanjanje na kolektivne resurse, identifikaciju s nekom prepoznatljivom grupom,

tranziciju ka političkoj retorici, a nagoveštava se i stremljenje ka većim ciljevima i postizanju šire mobilizacije (1984: 24). U denuncijativnom postupku najzgodnijom se pokazala upravo poslednja strategija, koja je utoliko efikasnija ukoliko se oslanja na diskurs radničkog pokreta. Boltanski formuliše hipotezu prema kojoj pozivanje na opšti interes i proces desingularizacije odnosa pri kojem se pojedinci tretiraju kao pripadnici društvenih kategorija – on pominje klase – „zahteva kolektivan rad, upotrebu posebnih društvenih tehnika i izgradnju specifičnih institucija“, rad koji, prema njegovom mišljenju, nije podjednako razvijen u svim oblastima društvenih odnosa i možda je najviše rezultata dao u sferi rada (1984: 15–16). Boltanski nas čak podseća da radnički sindikati nisu posebno razmatrali položaj žena u proizvodnji sve dok im feministički pokret nije obezbedio jezik kojim su mogli da iskažu nepravdu na uopštavajući način. Ispostavlja se da se u kritičkoj aktivnosti aktera najdelotvornija strategija odnosi na pretvaranje ličnih konflikata u kategorijalne konflikte i na otkrivanje njihove političke logike. U osvrtu na rezultate istraživanja francuski sociolog zaključuje da šanse da se denuncijacijom postigne željeni cilj – da se ispravi učinjena nepravda, vinovnik spreči da je ponovo nanese, a žrtva trajno zaštiti – zavisi pre svega od toga da li drugi u nečijoj kritici prepoznaju „politički gest“ kojim se ukazuje ne samo na lični gubitak nego i na nečiju samovolju, skrivenu proizvoljnost nekog sistema odnosa. „Zato je potrebno“, piše on, „da se interesi žrtve nađu s očekivanjima neke već ujedinjene grupe, po cenu operacije homogenizovanja oko interesa ustanovljenog u onome što on ima od opšteg, što iziskuje nove operacije uspostavljanja ekvivalencije kako bi se uzajamno priznanje moglo postići“. Iako svako približavanje ili prisajedinjenje grupi podrazumeva nova dokazivanja, procene veličine, odmeravanja, pa možda i kompromise, ono za Boltanskog ne znači i žrtvovanje nečije osobenosti. Cilj je da se „ponovo uspostavi društvena veza koja će, preko povezivanja s drugima, ponovo povezati pojedinca sa samim sobom“ (1990: 353). Tako se desingularizacija potvrđuje kao najbolja strategija kojom se postiže očuvanje singularnosti.

Studija Boltanskog o aferama pokazala je da upravo strategija uspostavljanja veze s širim grupama i interesima garantuje da će denuncijacija biti shvaćena i prihvaćena kao ozbiljna i „normalna“, ali samo ukoliko je to povezivanje izvedeno na način koji je dovoljno ubedljiv i zadovoljava opšte standarde normalnosti. Potonji se, kao što primećuje francuski sociolog, određuju na osnovu pozicija koje aktanati zauzimaju na skali pojedinačno–kolektivno, tj. odnosa njihovih „veličina“, pa bi se tako na primer neko ko se obraća policiji s pritužbom na dominantnu klasu,

smatrao nenormalnim. I pored nastojanja da definiciju normalnosti „zadrži“ u okvirima konfliktne situacije i odnosa četiri ključna aktanta, Boltanski mora da prizna da ona „u osnovi zavisi od načina na koji svaki politički poredak konstruiše relaciju posebnog u odnosu na opšte, osobenih interesa u odnosu na opšte dobro“ (1990: 283). Imajući to na umu, ali i generalno sve prinude i ograničenja koje život u društvu sa sobom nosi, on konstatuje da je „uvek jednako teško bilo pobuniti se, ili čak pozivati na pravdu“ (1990: 355). Ali teško je i samo proučavanjem „gramatika koje proizvode obična prosuđivanja“, otkriti koji ih to sve spoljašnji uticaji oblikuju i preoblikuju. Da li kritičke prakse aktera Boltanskog samo zadovoljavaju implicitne normativne principe, odnosno „pragmat-ske uslove prihvatljivosti koji su imanentni prosuđivanju običnih subjekata“ (Basare 2011: 271), ili ovo neupitno priklanjanje konvencionalnoj definiciji normalnosti ipak svedoči o moralnom konformizmu, čije dejstvo nikakav kritički napor nije u stanju da sasvim potre? Teško da je francuski sociolog spreman da ovo drugo uopšte razmotri kao mogući deo objašnjenja. Ne samo da je takvo shvatanje direktno suprotstavljeno njegovoj sociološkoj viziji kojom se odbacuje pretpostavka o brojnim iluzijama koje somnabulne aktere vode kroz život, na ontološkom planu uvodi načelo „imanentne normativnosti“ društvenih praksi (Basare 2011), a na epistemološkom ukida asimetrija naučnog i laičkog znanja, nego je ono opovrgnuto brojnim empirijskim istraživanjima kojima je dugi niz godina, zajedno sa saradnicima, utemeljivao i razvijao program sociologije kritike. Boltanski konstatuje da su se *akteri* u tim studijama ponašali mnogo drugačije od *dejstvenika* (*agents*) kritičke sociologije – oni su proaktivni, često kritični, „ne prestaju da razotkrivaju skrivene namere i mane njihovih protivnika – često ih povezujući s njihovom društvenom pozicijom – aktivirajući, u tu svrhu, sheme preuzete od kritičke sociologije, koje su im prenesene obrazovanjem ili preko medija“ (2009: 51). Otud stanovište da svi modeli koje primenjuje u analizi akterskih kritika nisu ništa drugo do „proizvod pojašnjavanja i sistematizacije opšte kompetencije“ (1990: 63), a da je „sociologija za zdrav razum ono što je epistemologija za nauku“ (1990: 134). Boltanskom je stalo da pokaže da su „obični“ akteri skoro pa sociolozi koji u svojim malim i velikim životnim dramama, koje katkad uključuju i raspravu o tome šta je pravedno ili nije pravedno, nastoje da negativna moralna osećanja koja je kod njih proizvela određena situacija prevedu u šireprihvatljive moralne sudove i dodatno se osiguraju tako što će obezbediti argumente i dokaze za svoje tvrdnje. „Denuncijacija“ je, međutim, otkrila da to nije sasvim dovoljno. Izostanak legitimacije putem kolektiva, kao što smo mogli da vidimo, povlači rizik da

neko bude neshvaćen, čak smatran nenormalnim, što po pravilu znači i odsustvo podrške. Sama upotreba kolektiva i kolektivnih resursa mora biti sociološki precizna, izvedena bez neposredne pomoći statistike i drugih oruđa koja nauci otvaraju put ka makrostrukturama.

68

Osećaj za normalno Boltanski vidi kao jednu manifestaciju osećaja za realno (2009: 65), pa u tom smislu, kolektiv oblikuje kritiku i na jedan opštiji način. Naime, Boltanski primećuje da su akteri „realistični“; „oni ne traže nemoguće“ (2009: 58). Oni procenjuju da li je njihova pozicija pravedna ili nepravedan tako što se osvrću oko sebe i „retko dovode u pitanje, makar ne u normalnom toku društvenog života, opšti okvir u koji se upisuju situacije koje kod njih izazivaju gnev i protest, tj. celinu *ustanovljenih* oblika testova i kvalifikacija“ (2009: 59 – istakao autor). Upoređivanje s drugima određuje graničnike očekivanja i delanja, a može biti i klica jednog ozbiljnijeg propitivanja kojim bi se „stvarnost učinila neprihvatljivom“ (Boltanski 2008). U traženju pravde za sebe, akteri pronalaze ljude koji su u sličnoj poziciji, razvijaju osećaj za „kolektivnu nepravdu“ i za celinu, za društveni poredak „kojem mogu da pristupe samo posredstvom političkih konstrukata“ (2009: 61). Mnogo je faktora u igri, mnogo kockica treba da se sklopi da bi se najpre prepoznali i uvezali akteri sa sličnim problemima, i da bi se potom snabdeli odgovarajućim simboličkim arsenalom koji bi im obezbedio vidljivost i priznanje u javnoj sferi. Koliko je taj put težak i neizvestan govori i studija Boltanskog o nastanku kategorije kadrova u Francuskoj u kojoj se, između ostalog, detaljnom istorijsko-sociološkom analizom objašnjava zašto su „kadrovi“ nadživeli „srednju klasu“ koja, uprkos brojnim pokušajima, nije uspela da se u toj zemlji ustali kao zvanična kategorija.

Zanimljivo je da Boltanski, inače na strani apsolutnog univerzalizma kada je reč o kritičkim sposobnostima aktera, ne može da ignoriše podatke o socijalnom profilu autora pisama koji ukazuju na nejednaku distribuciju spremnosti da se o nepravdi progovori javno. Među autorima dominiraju pripadnici viših društvenih kategorija, a najviše je intelektualaca i kadrova zaposlenih u javnom sektoru. Oni iz radničke klase, pa i niže frakcije srednje klase, ali i stari i žene, moraju mnogo da se pomuče, da „pribegnu velikim manevrima uvećanja sopstvene veličine“ ako žele da dopru do instanci koje će ih podržati i pomoći im da ostvare željeni cilj (1984: 342–343). Onih koji javnosti iznose sopstveni slučaj najviše ima među kadrovima, sitnim preduzetnicima, zanatlijama, trgovcima, službenicima, dok u nečiju odbranu najčešće staju zaposleni u javnom sektoru. Boltanski ostavlja po strani pitanje morala jednih i drugih, i ovo

tumači u svetlu činjenice da ovi drugi imaju posebnu poziciju koja im omogućuje da govore u ime opšteg dobra, kao i „identitet koji je definisan u odnosu prema formama građanstva na kojima danas počiva konstrukcija države“ (Boltanski 1990: 340). On čvrsto ostaje pri stavu da su savremena društva – prvenstveno zapadne liberalne demokratije – misleća, „kritička društva“, čiji članovi, u regularnom toku života angažuju kritičke kapacitete i kritičke resurse kojima svi, bez izuzetka, raspolažu. Kada je, međutim, reč o ishodu njihovog delanja protiv nepravdi, Boltanski je manje kategoričan i manje optimističan – „njihove kritike imaju vrlo nejednake šanse da promene stanje sveta koji ih okružuje na osnovu stepena vlasti koji imaju nad njihovom društvenom okolinom“ (1990: 54). Realizacija kritičkih potencijala nužno povlači pitanje objektivnih faktora, a time društvene pozicije, hijerarhije i odnosa moći, koji u jedanačinu kritike i kritičkih momenata unose različite pondere. Kritička društva i dalje nisu „ravna“, ali to i ne ugrožava toliko teorijski model u kojem se strukture tretiraju nedeterministički, kao puki okvir delanja, a o performativnom učinku kritike se govori kao da on zavisi samo od njene prihvatljivosti, odnosno od „osećaja moralne legitimnosti“ (Bassure 2011) drugih ljudi koji je procenjuju i vodeći se njime odlučuju da je podrže ili da je ignorišu.

Pokušaj Boltanskog da u knjizi *De la critique / O kritici* (2009) svoj pristup obogati makroperspektivom kritičke sociologije – potez koji je, čini se, iznuden potrebom da se nešto kaže o dominaciji i emancipatornom političkom delanju u savremenom društvu – rezultira najpre prihvatanjem standardne pojmovne aparature (klasa, dominacija, dominantni, dominirani), koja se potom na takav način menja da postaje razvodnjena, gubi na artikulisanosti i kritičkoj oštrini, da bi se na kraju sve svelo na isticanje onoga što njegova sociologija kritike ima da ponudi potonjoj. Mada odbija da sve odnose dominacije svede na klasne odnose, Boltanski smatra da su oni važan okvir problematizacije dominacije, te u tom smislu nastoji da kaže nešto o klasnoj konstituciji današnjeg društva i procesu političke subjektivacije u tom-i-takvom društvu. Njegovo određenje klase počiva na dva ključna elementa – jedan je odnos prema pravilu (dominantni kreiraju pravila ali nisu obavezni da im se povinuju), a drugi delatni kapacitet, uz koji se pominje i kontrola (dominantni imaju kontrolu nad svojim životom i životima drugih, dominirani imaju kontrolu samo nad svojim životom ili nemaju nikakvu kontrolu). Izostanak resursa kao temelja klasne diferencijacije više je nego primetan i verovatno nameran. Evo i jedne od celovitijih definicija: „Klasa odgovornih – dominantna klasa – jeste klasa onih koji su spremni na sve kako bi preživeli, i koji imaju maksimalne šanse

da to ostvare budući da raspoložu najširim nizom sredstava za delanje, od kojih su najznačajnija i najkorisnija za njihov opstanak nijedna druga do sami dominirani, nad kojima obezbeđuju moć tako što ograničavaju sredstva za delanje kojima dominirani mogu da raspoložu“ (2009: 226–227). Tu je, naravno, i simbolički momenat – uverenje i uveravanje da je njihov opstanak „nužan“, jer su oni ti koji čine da stvarnost funkcioniše, omogućujući time opstanak drugih.

70

Boltanski je ubeđen da je njegova teorija najveći doprinos izučavanju dominacije dala upravo na planu osvetljavanja pozicije „malog čoveka“ i njegovog odnosa prema stvarnosti. Dominirani je neko čija je istorijska uloga nevažna – on je „bezimen“ i ograničen na „praktičnu egzistenciju“; umesto ekonomskih resursa i političkog uticaja kao oruđe poseduje samo skepsu, ili neku vrstu skepse pomešane s više puta narušenom verom. Francuski sociolog smatra da takva bezizlazna pozicija prinuđuje dominirane na priklanjanje raznim kolektivitetima, solidarnost i udruživanje, čime im se otvara mogućnost za „trajanje“ i pristup „veličini“, koja im inače ne bi bila dostupna. S obzirom na to da Boltanski prisvaja klasnu perspektivu i predočava nam izrazito polarizovanu sliku savremenog društva, očekivalo bi se da upravo klasa dominiranih predstavlja njegovo kritičko težište i glavnu emancipatornu snagu; što, međutim, nije slučaj. U jednom trenutku su za njega to „praktični kolektiviteti“ (2009: 233), u sledećem grupi i pojedinci koji su prema svim strukturnim obeležjima pozicije udaljeni u društvenom prostoru, ali ih spaja njihov prekarni status, da bi se na kraju došlo do neodređenih i nestalnih skupina (*ensembles flous*) i grupacija povezanih nekom sklonošću (*collectifs affinitaires*) (2009: 234). Njihova pojava najzaslužnija je za premeštanje delatnog fokusa s države i visoke politike na zajednice, komune, mreže, u čemu francuski sociolog prepoznaje želju za kreiranjem novog sveta u kojem se delanjem u okvirima malenih krugova (*boucles courtes*), uspostavlja neposredniji i dinamičniji odnos kritičkih instanci i onih koje služe opravdavanju poretka. I emancipaciju dominiranih Boltanski sagledava iz perspektive „radikalne promene političkog odnosa prema hermeneutičkoj kontradikciji“ i intenzivnijeg odnosa društvene kritike i institucija, pri čemu pred kritikom stoji zadatak da iznađe i nametne nove oblike tog odnosa. On kao da govori o normalizaciji stanja nesigurnosti, ali ne one nesigurnosti koju uslovljavaju tektonska kretanja dalekih i otuđenih struktura, već one koju, svojom zapitanošću i nezadovoljstvom proizvode samo kritičke instance. Na kraju, pitanje temeljnih principa proizvodnje dominacije prestaje da bude važno, kao i početna namera Boltanskog da pomoću kritičke sociologije proširi vidike.

Tvrditi kako je Boltanski podlegao modnom diktatu odbacivanja klasne analize i uzdizanja asocijacija i ostalih nedefiniranih, nestalnih i nepredvidljivih združivanja, bilo bi nepošteno, i u krajnjoj liniji – pogrešno. Negde između prihvatanja klase, koje je bilo logičan ishod dugogodišnje saradnje s Burdijeom, njenog potpunog odbacivanja koje je pratilo prekid te saradnje, i stavljanja u prvi plan privremenih savezništava proizvedenih neposrednim životnim okolnostima, do kojeg dolazi u zreloj fazi njegovog rada, nalazi se čuvena studija o kadrovima (Boltanski 1987 [1982]) koja je u celosti posvećena istraživanju procesa formiranja grupe i njenog društvenog priznavanja. Ovo je knjiga koja će mnogima razjasniti zaziranje Boltanskog od toga da se utvrđene kategorije prihvataju zdravo za gotovo, čemu je, prema njegovom mišljenju, sociologija XX veka bila previše sklona. Zahvaljujući materijalu koji je prikupio tokom istraživanja trajno se opredelio da nijednu grupu ne shvata na konačan način, kao zaokruženu celinu i nešto što služi kao univerzalno eksplanatorno sredstvo kada su u pitanju stavovi i ponašanja pojedinaca. U knjizi Boltanski prati konstituisanje kadrova kao zvanične društvene kategorije u razdoblju od trideset godina (1930–1960), pokazujući na koje su sve načine „upisivali“ svoje postojanje u objektivnu stvarnost i prateći ih na njihovom zavojitom putu izgradnje i stabilizacije grupnog identiteta. Iako nastanak kadrova kao grupe smatra uspešnim, u završnom delu knjige Boltanski relativizuje njihov uspeh, vodeći se pre svega odgovorima ispitanika koji su otkrili činjenicu da pripadnici te socioprofesionalne grupacije, nezavisno od ranga, priznaju objektivno postojanje „kadrova“, ali se često ne prepoznaju u toj kategoriji. U zanimljivom obrtu, najpre uspeh pripisuje njihovoj neuspešnosti – „grupa kadrova je u stanju da ujedini svoje pripadnike i da uguši interna neprijateljstva upravo zbog toga što ostaje slabo definisana i neodređena“, nakon čega će uslediti tvrdnje da puno identifikovanje s nekim „institucionalizovanim polom 'privlačenja'“ nije emancipatorno već alijenatorno, a da je autentično postojanje moguće samo u slučaju priznavanja i institucionalne regulacije pozicije koja isključivo pripada pojedincu, a ne njenim utapanjem u poziciju neke šire grupe, jer jedino tako pojedinac može da se poistoveti sa svojom objektivnom pozicijom (1987: 295). To je momenat kada je u teorijskom svetu Lika Boltanskog nepodudaranje postalo izvor kritike kojom se problematizuje odnos pojedinca i društva. Iako je njegova pažnja u jednom periodu bila premeštena na kritiku koja prati sukob pojedinaca, u knjizi *O kritici* nepodudaranje je opet centralna tema – s jedne strane, ono je polazište društvene kritike (nepodudaranje sveta i stvarnosti), a s druge, glavni razlog njenog neuspeha (nepodudaranje pozicije pojedinca i kolektiva posredstvom kog se ona politički iskazuje stvarna tenziju

i glavni je uzrok cepanja kritike iznutra). Boltanski je svestan toga da je politički prostor konstituisan na takav način da prepoznaje i priznaje samo kolektivno delanje, ali čini se da to podrazumeva žrtvu koju, izgleda, on nije spreman da opravdava. Jedno skorašnje istraživanje Fransoa Dibe o shvatanju nepravde među radnicima daje mu za pravo (Dubet 2009).

72

Dibe takođe razvija pragmatsko shvatanje pravde i smatra da osećaj nepravde proističe više iz situacije u kojoj se nalazi neka osoba nego iz određenog kolektivnog položaja, više iz konkurentskih potreba nego iz pogleda na svet ili neke konzistentne koncepcije pravde. Ipak, budući da se bavi nepravdom na radnom mestu, on nikako ne može da zane-mari „jaku“ vezu koja postoji između društvene stratifikacije i uočene nepravde, iako je ta veza „posredna“; „Radnici prvo preispituju sopstvenu situaciju i na osnovu tih zapažanja konstruišu normativne slike pravednog društva koje će njihovom iskustvu dati pozitivno značenje. A što se tiče stavova koji su najjasnije povezani s pojedinim društvenim grupama, oni se mogu objasniti, ne zajedničkom predstavom društvene strukture, već sličnošću ličnih situacija u kojima sudovi pojedinačnih članova grupe nastaju“ (Dubet 2009: 179). U prilog tome govori činjenica da većina radnika za svoj loš položaj krivi ljude iz neposrednog radnog okruženja, a ne vladajuću klasu ili društveni sistem. Osim toga, iskustvo nepravde oni uglavnom iskazuju koristeći se moralnim umesto političkim kategorijama, pa tako kritika nije uperena protiv identifikovanog političkog neprijatelja već protiv „loših ljudi uopšte“, ali i rastuće sebičnosti i individualizma u društvu, koje naročito primećuju kod svojih kolega (Dubet 2009: 190). Kako onda Dibe procenjuje mogućnost političkog delovanja u društvu u kojem i dalje postoji klasna dominacija, ali koje više nije „klasno utemeljeno“? Vodeći se odgovorima ispitnika, rešenje pronalazi u angažovanju na nižim nivoima, budući da kolektivna akcija znači udaljavanje od problema s kojima se svakodnevno suočavaju. Širu mobilizaciju uostalom otežava to što doživljaj nepravde danas ima tri ishodišta – uslove rada, uslove zapošljavanja i takvu predstavu raslojenosti u kojoj se jasno razaznaju samo mali sloj elite na vrhu i sloj isključenih na dnu, koji se ujedno vide kao žrtve i kao pretnja – sve to čini da je veoma teško artikulirati i kanalisati nezadovoljstvo koje je proizvedeno na različitim poljima i na tako različite načine. Imajući sve to na umu, francuski sociolog zaključuje da jedini izlaz za one pogođene nepravdom jeste da se okupe oko razloga koji „nije striktno tehnički niti potpuno nasumičan, već je posledica ličnih čefova ili ličnosti“ (Dubet 2009: 215).

Zaključak

Za razliku od Dibeja koji o nepravdi govori iz perspektive onih koje izučava, onih koji više ne vide klasu i ne misle klasu, onih koji osećaju nepravdu ali za koje je svet odveć složen da bi tražili njene dublje korene, Boltanski pokušava da kaže nešto i o dominaciji, njenim mehanizmima i strukturnim pretpostavkama. Analiza tri teme koje smo u ovom tekstu izdvojili trebalo je da nam pokaže da li se akteri u teorijskom svetu francuskog sociologa, na bilo koji način približavaju tom nivou kritike.

Boltanski ima jasnu ideju o tome kako ogled funkcioniše za aktere kada je reč o kritici koja se ispoljava tokom neke konfliktne situacije – sukob najčešće izbija oko distribucije vrednosti, pa je ogled uvek zgodno rešenje budući da daje šablon procene vrednosti koji samo treba primeniti, a pretpostavlja se da svi akteri raspolažu potrebnim kompetencijama da to izvedu. Upitno je možda samo to da li su pojedinci upoznati sa svim ogledima koji postoje i da li su im oni jednako dostupni. Činjenica da su pojedini akteri osuđeni na samo neke od postojećih svetova, za Boltanskog nije dovoljna da bi doveo u pitanje njihovu sposobnost za kritiku, ali ne možemo da ne primetimo da to prilično ograničava opseg njihovih kritičkih aktivnosti. Kod francuskog sociologa, ogledi, međutim, imaju i jednu širu dimenziju koja dolazi do izražaja kada se pređe na viši nivo analize i zađe van, odnosno iznad, okvira postojećih svetova. Teorija Boltanskog, kao što smo videli, nudi u tom pogledu dve mogućnosti – jedna se odnosi na definisanje opšteg dobra u ravni celog društva koje pred svaki ogled, bez obzira na to koji su sve svetovi uključeni, postavlja dodatne kriterijume koji moraju biti zadovoljeni (za Boltanskog je to blagostanje svih, ali kriterijumi mogu biti neodređeni pošto ih on prikazuje i kao zavisne od trenutnog odnosa svetova i odnosa vrednosti koje oni promovišu); druga mogućnost tiče se provere rada institucija, provere koja može imati oblik ogleada istine, ogleada realnosti ili egzistencijalnog ogleada. U oba slučaja imamo nešto demokratičnije shvatanje ogleada u odnosu na ono koje je vezano za situacije i svetove. Svi, bez obzira na to u kojim svetovima se kreću, mogu da zastupaju neku ideju opšteg dobra, za koju pritom ne moraju da imaju jake argumente ili nepobitne dokaze. Obično su takve rasprave opštije i otvorenije, za razliku od rasprava koje se tiču konkretnih situacija i svetova, kod kojih operacije kvalifikovanja zahtevaju određena znanja i veštine. S druge strane, kod egzistencijalnih ogleada, akteri raspolažu ličnim iskustvom, koje Boltanski smatra nesumnjivo najboljim izvorom kritike stvarnosti – što je lično iskustvo udaljenije od zvaničnih konstrukcija, manje zahvaćeno njima

ili potpuno neregulisano, to ono pruža bolju osnovu za otkrivanje nepodudarnosti sveta i stvarnosti. Koliko god podržavao takvu vrstu kritičizma, čini se da kod francuskog sociologa ona služi ili kao materijal za neke ozbiljnije metakritičke opservacije, ili kao nešto što treba da se organizuje i usmeri, političkim sredstvima ili na neki drugi način, da bi ostvarilo svoj puni kritički potencijal.

74

Za Boltanskog nema ničeg prirodnijeg od kritike institucija pošto je život bez nje nezamisliv koliko i život bez institucija. Može se reći da se kritika institucija ustalila, da je neprolazna. Pišući o društvu današnjice, Boltanski primećuje da su se efekti usložnjavanja mehanizama dominacije i sve učestalijih promena u načinu na koji se ona sprovodi preneli i na rad institucija. On, međutim, osvetljava samo jedan aspekt kritike institucija, i to onaj koji je najopštiji a tiče se odbrane slobode u odnosu na instituciju koja je ugrožava neodgovarajućim ili odveć agresivnim merama i postupcima (tenzija koja rađa podvajanje sveta i stvarnosti), ali ne i onaj njen aspekt koji ima veze sa osvetljavanjem promena kroz koje prolazi institucija zajedno sa društvom. Tako najvažnije pitanje – da li akteri kritikujući instituciju mogu da dosegnu nivo kritike dominacije, ostaje bez odgovora. Na osnovu toga što Boltanski očekuje od kritičke sociologije da pomogne akterima tako što će im predočiti sliku poretka (2009: 82), možemo pretpostaviti da je taj odgovor negativan.

Baveći se pitanjem širenja kritike i povezivanja u kolektiv Boltanski je ukazao i na drugačiji put sticanja predstave o celini odnosa u društvu od onog koji uključuje pomoć nauke. Ta mogućnost se otvara zahvaljujući poređenju s drugima i pronalaženju onih koji su na sličan način pogođeni nepravdom. Poređenje vodi razvijanju „osećaja za totalitet“ (2009: 61). Što je više prilika za poređenje, to su šanse da kritika slučaja nepravde preraste u kritiku dominacije veće. Ako imamo na umu izrazitu fragmentiranost savremenog društva, koju ni francuski sociolog ne propušta da istakne, kao i to da su odnosi generalno nestabilniji i površniji, onda se postavlja pitanje da li je realno očekivati da se takva vrsta kritike ostvari. Ni Boltanski nije siguran koji bi oblik udruživanja bio najbolji; niti da li uopšte prednosti udruživanja pretežu nad manama koje nosi dostizanje pravde tim putem – misli se, pre svega, na tendenciju da ličnost trpi usled „utapanja“ u grupu, a da deo potreba pojedinca nužno ostaje nezadovoljen. Izgleda da obazrivost koju francuski sociolog izražava u vezi s kolektivom u poslednje vreme jača. Zabrinut zbog ishoda lokalnih izbora održanih u martu ove godine, na kojima su predstavnici ekstremne desničarske partije Nacionalni front, preuzimajući

od leveice kritiku neoliberalizma i obraćajući se „običnom čoveku“, postigli priličan uspeh i osvojili vlast u nekoliko opština, Boltanski preporučuje levice da se okrene svom liberalnom nasleđu (Boltanski, internet). Njegovo približavanje kritičkoj sociologiji ostaje neostvarena želja budućí da zasad ništa u njegovoj teoriji ne ukazuje na mogućnost da akteri razviju svoj kritički potencijal do nivoa kritike dominacije; skorašniji politički komentari francuskog sociologa najavljuju pravac u kojem će se razvijati njegova teorija, a ako do toga dođe, ideja o pomirenju biće samo prolazni hir, i to neuspešan.

Primljeno: 13. septembra 2014.

Prihvaćeno: 23. septembra 2014.

Literatura

- Basaure, Mauro (2011), „In the epicenter of politics: Axel Honneth’s theory of the struggles for recognition and Luc Boltanski and Laurent Thévenot’s moral and political sociology“, *European Journal of Social Theory* 14 (3): 263–281.
- Browne, Craig (2014), „The institution of critique and the critique of institutions“, *Thesis Eleven* 124 (1): 20–52.
- Birešev, Ana (2009), „Kapitalizam i opravdavanje“, *Filozofija i društvo* 20 (3): 223–244.
- Boltanski, Luc, avec Yann Darré et Marie-Ange Schiltz (1984), „La denontiation“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 51 (1): 3–40.
- Boltanski, Luc (1987 [1984]), *The Making of a Class: Cadres in French Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boltanski, Luc (1990), *L’Amour et la Justice comme compétences: trois essais de sociologie de l’action*, Paris: Éditions Métailié.
- Boltanski, Luc and Ève Chiapello (1999), *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc and Laurent Thévenot (1999), „The Sociology of Critical Capacity“, *European Journal of Social Theory* 6 (2): 359–377.
- Boltanski, Luc and Laurent Thévenot (2006 [1991]), *On Justification: Economies of Worth*, Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc (2008), *Rendre la réalité inacceptable*, Paris: Demopolis.
- Boltanski, Luc (2009), *De la critique. Précis de sociologie de l’émancipation*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, Pierre et Luc Boltanski (1976), „La production de l’idéologie dominante“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 3–73.
- Boltanski, Luc, Fassin, Éric, „Situation politique, comment reprendre la main? Avec Éric Fassin et Luc Boltanski: débats“, dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=YL2R7AzyXYg&feature=em-upload_owner (pristupljeno 1. avgusta 2014).
- Dubet, François (2009), *Injustice at Work*, Boulder–London: Paradigm Publishers.
- Thévenot, Laurent (2011), „Power and oppression from the perspective of the sociology of engagement: a comparison with Bourdieu’s and Dewey’s critical approaches to practical activities“, *Irish Journal of Sociology* 19 (1): 35–67.

Ana Birešev

The Possibility of a Critique of Domination in the Theory of Luc Boltanski

Abstract

The author examines the possibility for a rapprochement between Luc Boltanski's sociology of critique and Bourdieu's critical sociology of domination by analyzing three subjects within the theoretical opus of Luc Boltanski: the place given to tests in the critical agency of actors, the relation between critique and institutions, and the role the collective plays in the appropriation and distribution of critique. In Boltanski's works the question of the sense of justice and the critical capacities of actors, that is injustice and its critique, is approached with full respect for the perspectives of the social actors. In his book *On Critique* the French sociologist writes about domination, or more precisely, the process of domination, but he doesn't fully answer the question whether and how the capacities of social actors for critique can be realized and elevated to the level of a full-fledged critique of domination. This is considered to be the main condition of the possibility for connecting critical sociology and sociology of critique, so the analysis of the three mentioned topics should determine whether the social actors within the theoretical world of Luc Boltanski are relatively close to the stage of a critique of domination.

Keywords: Boltanski, sociology of critique, critical sociology, critique, tests, institutions, collective, domination